

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 124(092)(492)

Н. В. Год

Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка

ЕРАЗМ РОТТЕРДАМСЬКИЙ – «ВОЛЬТЕР XVI СТОЛІТТЯ»

Розглянуто просвітницькі ідеї Еразма Роттердамського. У центрі уваги – антидогматизм та скептицизм мислителя, його боротьба за перемогу над схоластикою, проти релігійного фанатизму. Обґрунтовано висновок про Еразма як представника раннього просвітництва.

Ключові слова: Вольтер, гуманізм, Еразм Роттердамський, Просвітництво, Ренесанс, схоластика, трактат.

Рассмотрены просветительские идеи Эразма Роттердамского. В центре внимания – антидогматизм и скептицизм мыслителя, его борьба за преодоление схоластики, против религиозного фанатизма и невежества. Обосновывается вывод об Эразме как представителе раннего просветительства.

Ключевые слова: Вольтер, гуманизм, Эразм Роттердамский, Просвещение, Ренесанс, схоластика, трактат.

The enlightenments ideals of Erasmus of Rotterdam are considered. The attention is compelled to antidogmatist and scepticism, the struggle against scholastics and religions fanaticism, the promotion of knowledge and science. The conclusion is drawer that Erasmus represented early European Enlightenment.

Key words: Voltaire, humanism, Erazm Rotterdam, Education, Renaissance, scholasticism, treatise.

Еразм Роттердамський – видатний мислитель епохи Відродження, який зайняв провідне місце в історії європейської та світової культури. Незважаючи на понад півтисячоліття, що відділяє його життя та творчість від наших днів, він виглядає дуже сучасним і, безумовно, залишиться таким на всі часи. Читаючи «Похвалу Глупоті», ми не можемо не дивуватися, наскільки близькі нам сьогодні порушені там проблеми. Серед них: знання і віра, мир і війна, мораль і політика, освіта і виховання. Він був «громадянином світу», «великим європейцем» і бачив перспективу «європейськості» у розвитку науки, культури, своїми зусиллями закладав підґрунтя єдиного культурного простору Європи.

Внесок Еразма у світову суспільно-політичну думку досліджено достатньо ґрунтовно. Серед авторів «еразміані» – У. Вудвард [15], Ж.-К. Марголен [14], А. Немілов [4], М. Смірін [6], В. Соколов [7], Й. Хейзінга [13] та інші. Усі вони розглядали різні аспекти багатогранної спадщини Еразма Роттердамського – його філософію, гуманізм, літературну діяльність, християнські погляди, педагогічну спадщину тощо. Як ранній просвітитель, Еразм досліджений значно менше, тому метою статті є виявлення тих моментів у його творах, де позначилася просвітницька тенденція, з'ясувати їх значення для подальшого розвитку європейської гуманітарної науки.

Витоки Просвітництва слід шукати, на наш погляд, у загальній гуманістичній спрямованості світогляду Еразма Роттердамського. Відомо, що епоха Відродження ознаменувалася народженням нових підходів і нових уявлень про людину. Більше того, людина як така, представник роду людського, стала стрижнем усіх ренесансних концепцій і теоретичних систем. Антропологія гуманістів суттєво відрізнялася від традиційного християнського антропоцентризму. Наголошувалися не покірність, смирення, абсолютна залежність від божої благодаті, а її самодостатність, активність у життєвій боротьбі, здатність самовдосконалюватися, проголошувалося право на земні блага та щастя. Зусилля гуманістів щодо реабілітації земного існування людини не зникли безслідно. Коли ми читаємо в енциклопедистів XVIII ст. такі рядки: «Людина – це унікальне поняття, з інтересів якого завжди необхідно виходити та до якого все слід зводити...» [5, с. 59], то відчуваємо відлуння гуманістичного мислення.

Але людина, словами Еразма Роттердамського, «благородна жива істота» може стати такою лише шляхом освіти та виховання. Роттердамець поділяв думку італійця Дж. Піко делла Мірандола: немов драбиною, крок за кроком людина піднімається до небес, опановуючи науки, удосконалюючи розум і звичаї. Перший етап на цьому шляху – моральна філософія. Нею ми омиваємо чуттєву субстанцію людської природи, другий – пізнаємо навколишній світ, світ природи за допомогою натурфілософії і, зрештою, «заспокоюємося блаженством теології» [3, с. 221]. Думка про те, що освіченість є вирішальним чинником суспільного прогресу, є лейтмотивом гуманістичних трактатів XV–XVI ст. Еразм Роттердамський не лише не став винятком, але й доклав чимало зусиль, щоб переконати сучасників у необхідності реформування освітньої системи, поширенні знань, подоланні невігластва та відсталості.

Досліджуючи багату спадщину гуманіста, француз Ж.-К. Марголен дійшов висновку, що спільним знаменником усіх його праць, «фокусом усіх зусиль» була освіта [14, с. 337]. І освіта світська, а не монастирська, яка застаріла та далеко стоїть від нагальних потреб... чому можуть навчити невігласи-монахи? Еразм сам міг переконатися в недостатності лише релігійного виховання на досвіді Девентерської школи, де він провів дитячі роки. Це була незвичайна школа. У ній вивчалися античні письменники, ставилася мета підготувати дитину до досягнення Бога шляхом містичного самозанурення. Еразмові Роттердамському здавалося, що освіта повинна бути спрямована на вдосконалення розумових здібностей. Нарікання гуманіста викликали також засилля схоластів у школах, бідність і застарілість шкільних програм, відсутність професійності в учителів. Думка Еразма Роттердамського була співзвучною критичним зауваженням М. Монте-ня на адресу тогочасного шкільного навчання: «Подивіться на бідного школяра, який повертається після п'ятнадцяти-шістнадцяти років занять. Чи знайдеться ще хто-небудь настільки непристосований до практичної діяльності? Від своєї латини та свого грецького він став більш пихатим і самовпевненим, аніж був... ось усі його здобутки» [2, с. 176].

Освітня програма гуманістів складалася в основному з гуманітарних знань, запозичених із античної класики. Еразм Роттердамський був її ґрунтовним знавцем і пропагандистом. Він переклав багато античних авторів, розробив методику вивчення мов. Словесність, слово він уважав ключем до знань, тому багато працював над очищенням від середньовічних варваризмів латини, прищепив освіченим європейцям смак до грецької мови. За часів Еразма Роттердамського латинська мова стала мовою спілкування вчених-гуманістів, мовою науки та знань. У трактаті «Про методи навчання» гуманіст виклав програму гуманістичної освіченості: антична класика, твори ранньохристиянської літератури, які найближче стояли до неї, міфологія, поезія, географія, астрономія, археологія, риторика, початки філософії, а головне, що складало серцевину гуманітарних

знань, – мова, яка не зводилася до заучування граматичних форм, а допомагала досягнути античну мудрість. Філософія – не аристотелівська діалектика, що вивчалася в середньовічних закладах, а близька до життя, вона виховує. «Принципи філософії – немов очі душі, і вони певною мірою освітлюють шлях... аби ти бачив, що потрібно робити» [10, с. 261].

Особливістю гуманістичної освіти була її моральна спрямованість. Гуманітарні знання потрібні людині для її вдосконалення, виховання в душі високих норм моральності. Інакше вона не мислилася, хоча поступово вивчення класики стало перетворюватися в дещо інше – формальне засвоєння текстів, суто книжкові знання, відірвані від практичного життя. І це не було провинною Еразма Роттердамського, це був відхід від первісних установлень гуманістів, які ставили за мету навчити людину «ремеслу людини». Важливо інше: дух Ренесансу пробудив прагнення до знань, сформував умови для Просвітництва, а Еразм Роттердамський упіймав цей дух, значною мірою сприяючи тому, що ми називаємо «культуою знань».

Зворотний бік медалі – засудження невігластва, боротьба проти хибних уявлень, забобонів і марновірства. Гуманісти вживали слово «чернь» для позначення тих верств населення, які не прагнули до освіти та не цінували її. І це не обов'язково мали бути народні низи, темні внаслідок свого соціального становища. Навпаки, народові Еразм Роттердамський якраз співчував. Йшлося швидше за все про неосвіченість панівних верств, а особливо церковних служителів. Їхнє невігластво гуманіст піддав жорсткій критиці. У «Похвалі Глупоті», у розділі LIV «Інокі та монахи» читаємо таке: «По-перше, вони переконані, що найвища благочестивість полягає в утриманні від усіх наук, отже, краще зовсім не знати грамоти. Потім, читаючи в церквах вісячими голосами... незрозумілі їм псалми, переконані, що насолоджують цим святих... своїм брудом, невіглаством, брутальністю та безсоромністю такі милі люди уподібнюються апостолам» [12, с. 198]. Учні-теологи, богослови, «...оточені, мов військовим строєм, магістральними дефініціями, конклюдіями, королларіями неспроможні говорити правильною мовою, схоласти, що розмірковують над тонкощами теології, поняттями, сутністю форм, тощо, «... які ніхто не може розрізнити простим оком», сперечаються: «Коли саме відбулося це божественне народження? Чи є синівство Христа одноразовим чи багаторазовим? Чи міг Бог перетворитися на жінку, диявола, віслиюка, гарбуз чи камінь?» – цю галерею лженауковців веде за собою Глупота [12, с. 193]. Перепадає «граматикам», які лякають натовп дітлахів своїм грізним голосом... лупцюють бідолах ферулами, різками... нашпиговують хлопчаків різними дурницями...» [12, с. 187], а також астрологам, які вгадують майбутнє по зірках, обіцяють чудеса, неможливі навіть у магії» [12, с. 192]. Світом править Глупота, доходить висновку Еразм Роттердамський, і все відбувається за її правилами.

Що стосується панівних кіл, дворянства, знаті, то вустами Глупоти Еразм Роттердамський затаврував їхній паразитичний спосіб життя, зажерливість, зманіженість і марнотратство. «Скрізь вони виставляють скульптурні або живописні зображення своїх предків, підраховують прадідів і пращурів, хоча самі недалеко відійшли від безсловесних бовванів» [12, с. 178]. У «Вихованні християнського воїна», написаному пізніше, до такої характеристики додається «невігластво в усіх корисних науках». «Нема в тому нічого соромітного, що городяни зі статком або патриції навчають дітей мистецтвам... (наукам – *Н. Г.*). По-перше, юнаки, занурені в навчання, утримуються від гріхів. Потім, якщо немає потреби у вченості, вона нікого не обтяжує» [8, с. 84]. В італійських гуманістів критика дворянства, лицарського стану так само поєднується з непримиренністю до невігластва й неосвіченості (Ф. Петрарка, П. Браччоліні, Л. Б. Альберті).

Як просвітителів, Еразм Роттердамський негативно ставився до будь-яких проявів марновірства та засуджував віру в чудеса й знамення. «І чим більше роз-

ходить з істиною ця небувальщина, тим охочіше їй вірять, із тим більшим задоволенням підставляють свої вуха». На цьому наживаються священники й шахраї. До цього слід додати справжнє ідолопоклонство, що процвітає в церкві. Люди вірять, що обряди, ікони, статуї святих здатні самі по собі рятувати від бід, від болю, від будь-яких неприємностей. Вони довіряють магам, чаклунам, знахарям, наївно вважають, що індульгенція дає можливість спокутувати гріхи, рятує від вічних мук у пеклі тощо [12, с. 176].

Що стосується природних явищ, то Еразм Роттердамський критикував тут не стільки віру в чудеса, скільки натурфілософів, які уявляють себе всезнайками та розмірковують про далекі світи, «... обчислюють об'єм сонця, зірок, місяця та орбіт, немов би встигли їх виміряти пальцем; вони тлумачать причини блискавок, вітру, затемнень та інших незрозумілих явищ і ніскільки не сумніваються ні в чому...» [12, с. 191]. У свій час Ф. Петрарка задав тон гуманізму, повернувши науку обличчям до людини, залишивши поза увагою все інше в природі. Схоже, такої лінії дотримувався й Еразм Роттердамський, хоча в XVI ст. становище гуманістів змінилося, естафету від раннього етико-філологічного гуманізму прийняли натуралісти та науковці. Саме з них і глузує Глупота. Однак не слід думати, що Еразм Роттердамський абсолютно заперечував усі давні галузі знань. Просто він вимагав точності, довершеності та засуджував будь-які спекуляції навколо незрозумілих поки що природних явищ, на яких паразитувало марновірство.

Для більш повної характеристики просвітницької думки Еразма Роттердамського розглянемо його ставлення до релігії та церкви. Роттердамець, звичайно, не був атеїстом, як дехто з мислителів XVIII ст. Але антиклерикалом його назвати можна, якщо зважати на те, що йшлося про тогочасну католицьку церкву, яка стояла на межі Реформації. Не шкодуючи темних фарб, Еразм Роттердамський у своїх творах змалював обскурантизм священнослужителів, розбещеність папства, його претензії на політичне домінування в Західній Європі. Існує припущення, що він був автором анонімного антипапського памфлету «Юлій, не допущений на небеса» («Julius Exclusus»), спрямованого проти папи Юлія II. «Верховні первосвященники, – зазначив автор «Похвали Глупоті» вустами своєї героїні, – думають, що начебто досконало виконують закони Христа, постаючи перед народом у своєму містичному та майже театральному вбранні, привласнюючи собі титули блаженства... роздаючи благословення та прокляття...» [12, с. 207]. «Папи, кардинали та єпископи змагаються з правителями щодо пишності, але ніколи не перевершують їх» [12, с. 205]. Еразм Роттердамський був переконаним противником релігійного фанатизму. «Щиро слугуючи Христу, папи обстоюють усе це вогнем і мечем із значним пролиттям християнської крові та свято вірять, що за апостольським заповітом охороняють наречену Христову – церкву...» [12, с. 208].

Далі мислитель розкритикував німецький єпископат, який воював за право десятини, «обороняючи її мечами, списами, камінням та іншою зброєю». Йому не спадає на думку, обурюється Еразм Роттердамський що необхідно щось зробити для народу. Невдоволення в гуманіста викликала й громіздка ієрархія католицької церкви, коли свої обов'язки верховні первосвященники передають із рук у руки, «неначе м'ячик» [12, с. 209]. Величезним злочином папства Роттердамець уважав його мілітаристські настрої. «Як можна поєднувати шолом і митру? Що спільного в єпископського або пастирського посоху з мечем?» – запитував автор трактату «Скарга миру». Папа римський має вищий авторитет, але коли народи та держави впродовж багатьох років ведуть безкінечну війну одне з одним (йдеться про руйнівні війни, сучасником яких був Еразм Роттердамський), він чомусь не використовує його владу для припинення кровопролиття [9, с. 120]. Як переконаний пацифіст, мислитель енергійно протестував проти будь-якої війни, вписавши своє ім'я до кола противників насильства та захисників миру.

Християнську релігію Еразм Роттердамський пропонував повернути до витоків, ідей та принципів життя перших християн, замислу «отців церкви» – Августина Блаженного, Оригена, Єроніма. У нього не виникало сумніву, що християнство виступило культурним спадкоємцем язичницької мудрості, великою школою морального виховання в душі христових заповідей. Гуманізм Еразма Роттердамського – «християнський гуманізм» – під прапор якого зібралися північні інтелектуали XVI ст. Це не було догматичне й формалізоване вчення, а низка простих, доступних кожному віруючому ідей, запозичених із Євангелія і насичених глибоким моральним змістом. Уважати християнським все те, що є справжнім – перша заповідь гуманізованого християнства Роттердамця.

Проблему співвідношення віри та знання, провідну в середньовічній філософській думці, Еразм Роттердамський розв'язував шляхом реабілітації знання, розширення його сфери, не протиставленнями, а гармонізацією цих понять. Таку ідею він висловив у «Енхірідіоні», коли захищав право християнина на віру та знання (*scientia*), але ще сміливіше це обґрунтував у ранньому творі – «Антиварварах». Як підсумок – Священне писання стало об'єктом критичного розгляду. Якщо Лютер заперечував будь-які сумніви щодо його змісту, уважав, що «... в Писанні все представлено в найяскравішому світлі», і «...говорити про темні місця через деякі темні слова не доводиться», Роттердамець наголошував на правомірності його тлумачення з позиції розуму та здорового глузду. Положення Біблії не ірраціональні, не надрозумні, а людина, наділена розумом, спроможна досягнути їх потаємний зміст.

Варто сказати й про скептицизм Еразма-просвітителя. XVI ст. загалом характеризувалося активізацією скептичного мислення – згадаємо хоча б М. Монтеня і Ж. Бодена. Це був «новий піронізм» – реакція на уявлення «героїчного періоду» гуманізму XV ст. І людина, і створені нею соціальні інститути, здобуті знання розглядалися тепер без ілюзій, із долею скепсису. Останній відчувається у «Похвалі Глупоті», він присутній в аналізі Священного писання та в полеміці Еразма з Лютером. Мислитель образно сформулював думку про відносність наших знань про ті або інші речі, порівнявши їх із «силенами Алківіада» [11, с. 143; 12, с. 161]. Усе має «два обличчя» – те, що зовні видається мертвим, виявляється живим, корисне може завдавати шкоди, під благородством приховується нищість тощо. До того ж ці знання такі заплутані, вони викликають суперечки між ученими, чого не можна сказати про будь-який предмет, не будучи абсолютно впевненим у своїй правоті. Тому в судженнях краще дотримуватися золоті середини та принципу «нічого надмірного». Еразмові Роттердамському також був близьким принцип античних скептиків – «епохе», тобто утримання від суджень, якщо для них немає достатньої аргументації.

Для XVIII ст., століття Вольтера, характерним було й таке явище, як «освічений абсолютизм», коли представники Просвітництва листувалися з монархами, прагнули виховувати їх, підказували програми реформ. Візьмемо на себе сміливість стверджувати, що дещо подібне відбувалося в епоху Відродження. Її представники значну кількість ренесансно-педагогічної літератури готували в жанрі напучень, настанов монархам – великим і малим [1, с. 281]. Еразм Роттердамський не тільки не був винятком у цьому плані, але й створив шедевр «політико-педагогічної» літератури – твір «Виховання християнського государя». Ця робота присвячувалася «...світлішому государю Карлу, імператору Священної Римської імперії у 1519–1556 роках». За основу сюжету було взято здебільшого античний досвід: роздуми Аристотеля про те, що «...найвидатнішим представником філософії є той, хто навчає государя діяти на користь вітчизни»; думки Ксенофонта, автора «Кіропедії»; а також Платона, родоначальника ідеї про виховання короля – «філософа на троні». Позиція гуманіста була достатньо чіт-

кою: все або майже все в державі залежить від правильного «виховання державця», його інструктування щодо політики та влади.

Еразм Роттердамський наголошував і на особливій ролі вихователя державця. Кращим із них варто, на його думку, будувати тріумфальні арки та пам'ятники: «Уся вітчизна в боргу перед добрим государем. А він сам у боргу перед тим, хто зробив його таким своїми благими настановами» [8, с. 14].

Але зміст «Виховання...» набагато ширший, ніж педагогічні настанови та рекомендації щодо виховання маленьких принців. У Еразма Роттердамського склалася власна політична філософія – сукупність поглядів на владу, політику, міжнародні відносини, економічні проблеми та законодавство. Із пізнішими просвітителями його об'єднувала ненависть до тиранічного правління, несумісного з християнськими засадами та засадами гуманізму. Государ повинен пам'ятати, – радить мислитель, – що він є людина й управляє вільними людьми, спрямовуючи їхню волю в єдине річище, щоб досягти спільного блага. «Для християнського государя... немає нічого дорожчого... окрім щастя свого народу, який він повинен любити й плекати, як власне тіло. Нехай спрямовує він усі роздуми, усі зусилля та всі старання на те, щоб управляти довіреною йому країною так, щоб дістати схвалення Христа...» [8, с. 96].

Таким чином, В. Дільтей не випадково назвав Еразма Роттердамського «Вольтером XVI століття». За цією характеристикою стоїть те, що становило сутність раннього просвітництва: відданість науці, переконаність в її визначальному значенні для розвитку суспільства, ненависть до релігійного фанатизму, неприйняття будь-якого догматизму та формалізму. «Наставник Європи», «князь гуманізму», лідер європейської «республіки вчених», невтомний дослідник, перекладач і видавець творів античних авторів, борець проти невігластва й марновірства – таким постає Еразм Роттердамський перед очима нашого сучасника, таким він увійшов в історію суспільної думки, підготувавши наступні пошуки передових мислителів. На історико-філософську думку XVII ст. вплинула раціональна лінія його вчення разом із притаманним еразміанству критичним компонентом. Ідеї гуманіста сприяли появі європейського деїзму [7, с. 64]. Філологічна критика Святого писання проклала шлях до історичної критики Біблії. Не можна не сказати й про причетність Еразма Роттердамського до прогресу книговидавничої справи, яка значною мірою сприяла розповсюдженню знань на європейському культурному просторі. Отже, є всі підстави вважати мислителя якщо не безпосереднім, то одним із найважливіших попередників Просвітництва XVIII ст.

Бібліографічні посилання

1. Год Б. В. Виховання в епоху європейського Відродження (середина XIV – початок XVII століття) / Б. В. Год. – Полтава, 2004.
2. Монтень М. Опыты. Книга первая / М. Монтень. – М., 1958.
3. Пико дела Мирондола. Речь о достоинстве человека / Дж. Пико делла Мирандола // Человек: Мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии. Древний мир – эпоха Просвещения. – М., 1991. – С. 220–239.
4. Немиллов А. Н. Эразм Роттердамский и Северное Возрождение / А. Н. Немиллов // Эразм Роттердамский и его время / отв. ред. Л. С. Чиколіни. – М., 1989. – С. 9–19.
5. Осадная башня штурмующих небо: Избранные тексты из Великой Французской энциклопедии XVIII в. – Л., 1980.
6. Смирин М. М. Эразм Роттердамский и реформационное движение в Германии. Очерки по истории гуманистической и реформационной мысли / М. М. Смирин. – М., 1978.
7. Соколов В. В. Философское дело Эразма Роттердамского / В. В. Соколов // Эразм Роттердамский. Философские произведения. – М., 1986. – С. 5–68.
8. Эразм Роттердамский. Воспитание христианского государя / Эразм Роттердамский // Эразм Роттердамский. Воспитание христианского государя. – М., 2001. – С. 9–106.

9. **Эразм Роттердамский.** Жалоба мира / Эразм Роттердамский // Эразм Роттердамский. Воспитание христианского государя: [приложения]. – М., 2001. – С. 107–130.
10. **Эразм Роттердамский.** О воспитании детей / Эразм Роттердамский // Образ человека в зеркале гуманизма: мыслители и педагоги эпохи Возрождения о формировании личности (XIV–XVII вв.). – М., 1999. – С. 246–296.
11. **Эразм Роттердамский.** Оружие христианского война / Эразм Роттердамский // Эразм Роттердамский. Философские произведения. – М., 1986. – С. 90–217.
12. **Эразм Роттердамский.** Похвальное слово Глупости / Эразм Роттердамский // Эразм Роттердамский. Воспитание христианского государя: [приложения]. – М., 2001. – С. 131–226.
13. **Huizinga J.** L'automne du Moyen age / J. Huizinga. – Paris, 1975.
14. **Margolin Jean-Claude.** Erasmus (1467?–1536) / J.-C. Margolin // The following text was originally published in Prospects: the quarterly review of comparative education. – Paris: UNESCO: international bureau of Education. – Vol. XXIII, no 1–2, 1993. – P. 333–352.
15. **Woodward W. H.** Wittorino da Feltre and other Humanist Educators / W. H. Woodward. – New York, 1963.

Надійшла до редколегії 29.10.2009

УДК 94(477)081

Ю. С. Земський

*Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України*

ВНУТРІШНІ ЗАХОДИ В ПОЛІТИЦІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ТА ЗОВНІШНІ ЧИННИКИ ВПЛИВУ ЯК СКЛАДНИКИ ПРОІМПЕРСЬКИХ НАСТРОЇВ РОСІЙСЬКОЇ ГРОМАДСЬКОСТІ СЕРЕДИНИ XIX ст.

Проаналізовано урядові заходи Російської імперії наприкінці 50-х рр. XIX ст. (у сфері діяльності періодичних видань), котрі забезпечили можливість маніпулювання громадською думкою. Додатковим фактором утвердження авторитету царизму в очах підданих стала сприятлива кон'юнктура європейських міжнародних стосунків.

Ключові слова: громадськість, цензура, періодичні видання, європейська дипломатія, проімперська свідомість.

Проанализированы правительственные меры Российской империи в конце 50-х гг. XIX в. (в сфере деятельности периодических изданий), которые обеспечили возможность манипулирования общественной мыслью. Дополнительным фактором утверждения авторитета царизма в глазах подданных стала благоприятная конъюнктура европейских международных отношений.

Ключевые слова: общественность, цензура, периодические издания, европейская дипломатия, проимперское сознание.

The governmental measures of the Russian empire in the late fifties of XIX-th century (in the field of activity of periodicals), which have provided possibility to manipulate the public thought are considered in the article. The additional factor of the statement of authority of tsarism in the opinion of citizens became favorable conjuncture of the European international relations.

Key words: the public, censorship, periodicals, the European diplomacy, proimperial consciousness.

Російський емігрант, історик та журналіст Олександр Янов пише, що Росія у своїй історії чотири рази мала нагоду «приєднатися до людства», до формування